

*Світлана Смірнова,
молодший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника*

ІВАНКОВЕЦЬКІ ІДОЛИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті зроблена спроба аналізу та систематизації доробку науковців у дослідженні Іванковецьких ідолів. Метою роботи є популяризація вивчення язичницьких божеств Середнього Подністрів'я та стимулювання їх подальших досліджень.

Ключові слова: Іванківці, ідоли, язичництво, Середнє Подністрів'я.

В дворіку «Музею старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника зібрано колекцію кам'яних ідолів з території Середнього Подністрів'я. Увагу відвідувачів привертають три статуї язичницьких божеств з с. Іванківці Новоушицького р-ну Хмельницької обл. Вирізняються вони серед когорти інших статуй розміром та технікою виготовлення. Іванковецькі ідоли – це три кам'яні статуї, зроблені з дністровського вапняку (рис. 1, нумерація зліва – направо). Нижче ми подаємо їх опис.

Ідол № 1. Висота близько 4 м, ширина – 0,4 м, товщина – 0,57 м. Складається з семи великих уламків. Являє собою чотиригранний, грубо обтесаний кам'яний стовп призматичної форми із зображенням у верхній частині людського обличчя. Окрім обличчя антропоморфних рис немає. Через всі уламки проходить лінія, можливо, зображення палиці.

Ідол № 2. Висота – 2,3 м, ширина – 0,4 м, товщина – 0,47 м. Чотирьохгранний стовп з трьома обличчями. Інших антропоморфних частин тіла не виявлено. Нещодавно нами було зафіксовано в нижній частині цього ідола знаки зроблені рукою людини (рис. 2, 3, 4). Зокрема виділяється хрест з просвердленими лунками та в нижній частині ідола є прокреслені лінії (можливо хрести, а можливо рунічні знаки). Про залишки «опуклостей та впадин штучного походження» [9, с. 137] згадують й археологи-відкривачі ідолів, проте вони їх не описують [4] (можливо, це пов'язано з тим, що тема рунічного письма була не досить популярною у 1950–1960-х роках).

Ідол № 3 (рис. 5). Висота – 2,35 м, ширина – 0,52 м, товщина – 0,38 м. Бородатий чоловік з правою рукою на грудях. В лівій руці тримає меч, який розміщений від руки навкоси через тулуб. Внизу з правого боку – насічки у виді тризуба. На його правій руці детально вирізьблені пальці, чого немає в інших ідолів. Детальніший опис скульптур міститься у звіті археологічних досліджень за 1951 р. [3, арк. 2]

Характерною рисою цих скульптур є те, що очі та рот – це заглибини, і лише в найвищого ідола № 1 до нашого часу зберігся ніс. Про існування носа в ідола № 3 пишуть археологи: «ніс відбитий зовсім недавно» [4, с. 239].

Археологічне дослідження ідолів та ймовірного місця розташування їх капища проводилось протягом трьох років – в 1950–1952 роках. А розпочиналось воно так: в червні 1950 р. в Інститут археології АН УРСР надійшло повідомлення від жителя села Іванківці Новоушицького району Кам'янець-Подільської області І. Старунського про те, що на городах селян розташовуються кам'яні ідоли. Один з них стоїть вкопаний у землю, з трьох сторін має зображення людських облич, а інший – лежить на поверхні ґрунту і лише з однієї сторони має людське обличчя. Крім двох стел, про які повідомлялось в листі І. Старунського, під час археологічної розвідки в с. Іванківці було виявлено третю скульптуру, яка була розбита господарем садиби і закопана в землю. З'ясовано, що стели знаходяться на слов'янському поселенні II–IV ст. н. е. Поселення, на якому знайдені ідоли, розташовується на високому мисі та починається від схилу в долину р. Батіжок й тягнеться вздовж безіменного струмка довжиною близько 0,5 км. Воно займає площу майже 10 га. Кам'яні стели було виявлено в західній частині поселення, на південь від сучасного сільського кладовища [2, с. 43].

У 1951 р. експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. Брайчевського провела на поселенні археологічні дослідження. В експедиції також взяли участь: А. Брайчевська, І. Заїздний [3, арк. 2]. Роботи тривали з 20 вересня по 10 жовтня, через дощі мета досліджень звужувалась та полягала в з'ясуванні археологічної стратиграфії пам'ятки в районі розташування кам'яних ідолів, характеру культурного шару, а також зв'язку ідолів з культурними нашаруваннями [3, арк. 2]. Внаслідок археологічних досліджень ймовірного місця капища археологами було розкопано площу 75 м² [2, с. 46]. Було виявлено ряд ям на північ від ідола № 2 та кам'яне мощення з пласких каменів. Відкрито також залишки будівлі, сліди якої простежено у вигляді кам'яного завалу розміром 7,0×5,0 м з випаленою обмазкою на поверхні, на кутах виявлено стовпові ямки. Поверхню перекривав шар попелу і обмазки [10, арк. 10]. Через несприятливі погодні умови мета розкопок повністю не була досягнута. У звіті дослідники зазначають, що дуже бажано, щоб продовжити подальші дослідження.

Наступного 1952 року на місці знахідки ідолів були проведені масштабніші роботи. В експедиції взяли участь В. Довженок, М. Брайчевський, Б. Тимощук та Н. Лінка [10, арк. 2]. Мета розкопок полягала в тому, щоб виявити археологічні об'єкти біля ідола № 2 та встановити їх взаємозв'язок з ідолом. Планувалося з'ясувати чи було тут культове місце і яким часом датувати ідолів [10, арк. 6]. Досліджено загальну площу розміром 100 м², геометричним центром якої був ідол № 2. Південно-західна сторона розкопу виявилась зовсім порожньою; на північно-східній – виявлено 8 ям діаметром від 0,5 до 1,0 м, заглиблених в землю від 0,4 до 1,0 м. Заповнення їх не мало в собі речового матеріалу, лише зрідка зустрічались дрібні уламки кераміки черняхівського типу, дрібне каміння, а в деяких місцях – шматки обпаленої глини, перепалені уламки вапняку та сліди попелу [16, с. 42; 10, арк. 7].

Розкопки площі, на якій безпосередньо знаходився ідол № 2, археологічного матеріалу не дали. Не зафіксовано і чітких розмірів ями для цього ідола. Помічено, що колір землі безпосередньо під ідолом був темнішого кольору, а в стороні від нього, за кольором та консистенцією, світлішав і переходив в не порушений ґрунт [10, арк. 7]. Оскільки переважна кількість археологічного матеріалу, виявленого на місці знахідки ідолів, відноситься до періоду існування черняхівської культури, то і самих ідолів дослідники датують тим же періодом [10, арк. 9].

Під час досліджень було виявлено залишки трьох будівель, що входили, на думку археологів, до комплексу язичницького святилища. В одній з трьох будівель ними знайдено «уламок унікальної посудини для підвішування типу лампади. Це уламок плоского вінчика з вертикально поставленим вушком» [3, арк. 29]. Викликає інтерес знахідка цікавої ліпної сковорідки, дно якої з внутрішньої сторони орнаментоване трикутними заглибленнями [4, с. 241]. Дослідники вважали, що вона використовувалась для жертвоприношень, оскільки внутрішня орнаментация посуду є непрактичною для повсякденного вжитку. Однак, на нашу думку, така аргументация не зовсім переконлива.

Знахідка ідолів викликала велике пошавлення в археологів. Тому з часу відкриття з'являється ряд публікацій з цієї тематики. Для початку варто відзначити праці археологів – учасників розкопок в Іванківцях. Зокрема, керівник археологічних досліджень Іванковецьких ідолів у 1951 р. В. Довженок у статті «Древнеславянские языческие идола из с. Иванковцы в Поднестровье» (1952) детально описує зображення на ідолах, їх місцезонашування. Стосовно триголового бога, автор припускає, що «художник в цьому зображенні намагався зобразити риси жіночого обличчя» (найкраще збережена сторона). Інше обличчя – це чоловіче, оскільки більших розмірів та масивніше; третє обличчя погано збережене, тому стаття розібрати важко [9, с. 138]. З четвертого боку не збереглося ніякого зображення, проте, В. Довженок припускає, що тут могло бути людське зображення, можливо, тут воно було рельєфним. «Ті частини, що виступали, зруйнувалися швидше і перетворилися незрозумілі нерівності» [9, с. 139]. Ідола № 3 дослідник відносить до скульптури слов'янського типу [9, с. 140]. Датує часом черняхівської культури – II–VII ст. н. е. [9, с. 142].

Детальний опис археологічних досліджень 1951 р. здійснено в статті М. Брайчевського [2] Поряд з описом відкритих об'єктів дослідник подає малюнки виявлених знахідок. М. Брайчевський та В. Довженок опублікували узагальнені результати своїх археологічних досліджень 1952 р. у статті «Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднепровье», яка була опублікована 1967 р. В своїй роботі вони зазначають, що розкопали святилище, центром якого був кам'яний ідол чотирьохликого або трьохликого божества, що стояв у центрі вільної площадки. З півночі, заходу і сходу на відстані 17–20 м розташовувались три невеликі споруди зі стінами, обмащеними глиною. Всередині західної та східної споруд знаходились вогнища, в північній – вогнища не було, а було кам'яне мощення, яке, на думку дослідників, слугувало вітварем [4, с. 247]. Невеликі розкопки, проведені там, де були знайдені другий та третій ідол, показали наявність господарських та виробничих об'єктів, однак не було виявлено ніякого зв'язку між ними. Дослідники вважають, що обидва ідоли лежали не на тому місці, яке для них назначалось [4, с. 250].

Ґрунтовно аналізує іванковецькі скульптури С. Семенчук у дисертаційному дослідженні [15, с. 174–178]. Він, поряд з описом скульптур, намагається пояснити символи зображені на них: борода, меч-блискавка, руки та ін. [15, с. 176].

Проблеми ідентифікації іванковецьких ідолів торкалися М. Брайчевський та В. Довженок. Іванковецького триликого божества дослідники пов'язують зі Збруцьким чотириликим ідолом. Вони вважають, що на них зображене одне і те ж божество, яке займало почесне місце в слов'янському язичницькому пантеоні. Такої ж думки Б Рибаків, він припускає, що ця скульптура уособлювала верховне божество Роду [13, с. 131–132].

Дослідник слов'янського язичництва Р. Забашта, ідентифікуючи ідола № 3, визначає його так: «статуя-півфігура бородатого персонажа, озброєного палицею, постає аналогічним випадком «варварсько»-античного симбіозу образних систем одного з місцевих богів та римського Геркулеса» [11, с. 24–25]. Датує дослідник цих ідолів в «межах пізньоримського-ранньосередньовічного періодів» [11, с. 25].

Зробив спробу ідентифікувати іванковецькі скульптури і завідувач сектору «Музей старожитностей», археолог П. Болтанюк. Він припускає, що ідол № 1 – це Велес, ідол № 2 – це Триглав, ідол № 3 – це Перун. Дослідник аргументує це тим, що в давніх литовців у пошані були три божества: Перкун, Потримпос і Поклюс, на честь яких було облаштоване головне святилище «Ромове». Він спирається на те, що як слов'янські, так і балтські народи відносяться до індоєвропейської мовної сім'ї. То ж і їхні вірування мають загальне походження та мають подібних богів [1].

Не менш важливим є питання датування іванковецьких скульптур. Зокрема, археологи М. Брайчевський та В. Довженок припускають, що іванковецьке святилище виникло в період розквіту черняхівської культури (близько III–IV ст. н. е.) та продовжувало існувати й значно пізніше – можливо, і тоді, коли саме поселення вже перестало існувати. На їх думку, про це свідчать знахідки кераміки середини та другої половини I тис. н. е. До епохи християнізації воно, очевидно, не дожило і, можливо, саме тому ідоли збереглися до наших днів [4, с. 261–262].

Дослідники І. Русанова та Б. Тимощук піддають сумніву, що «ідол в Іванківцях на Дністрі міг зберегтися на черняхівському поселенні та простояти на своєму місці у вертикальному положенні півтори тисячі років, як вважають дослідники (М. Брайчевський, В. Довженок. – Прим. авт.). Два інших ідоли, знайдених поблизу, були явно перенесені з капища – один розбитий селянами і закопаний, інший був покладений на межі городу» [12, с. 13]. Вони вважають, що оскільки «при розкопках поряд з ідолами ніяких споруд, окрім кількох ям, звичних для поселень, відкрито не було і немає доказів зв'язку стоячого ідола з черняхівським шаром. На цьому поселенні є знахідки кераміки кінця I тис. н. е. Підстав для датування ідолів у селі Іванківці II–V ст. н. е. недостатньо, скоріш можна думати, що ідоли в пізніший час були зведені сюди з різних місць та покладені біля кладовища» [12, с. 13].

На сьогодні тема іванковецьких ідолів продовжує залишатись малодослідженою. Незважаючи на те, що вже пройшли десятки років після виявлення скульптур, залишаються нез'ясованими ряд питань. Припустимо, що справді трилика скульптура стояла до часу її відкриття на своєму початковому місці. Але нам до сьогодні невідомо де були розташовані інші дві скульптури. Наприклад, в Щецині були окремі капища для трьох богів, можливо так було і в Іванківцях, де три капища утворювали єдиний комплекс. Можливо, на місці старої церкви в с. Іванківці стояла одна із знайдених скульптур, оскільки ще з часів Володимира Святославовича, з метою викорінення язичництва, збереглась традиція будувати християнські храми на місці капищ [14, с. 93].

Аналізуючи вміст усіх відкритих археологами ям в Іванківцях, на сьогодні ми не можемо з впевненістю сказати, що усі вони були жертвними. Так, серед їх заповнення було виявлено досить багато уламків посуду, кістки тварин. Це могли бути також господарські ями. В одній з ям, розкритих біля Триглава, знайдено невелику кількість вапнякового каміння, його могли використовувати як для виготовлення заліза [17, с. 168], так і для вапнування кислих ґрунтів.

Серед питань, що потребують подальших досліджень, варто виокремити такі:

- Де саме та як вони виготовлялися?
- Де добувався камінь, з якого зроблені скульптури?
- Чиї вони – слов'янські, кельтські чи тюркські?
- Які знаки зображено на триликій скульптурі і що вони означають?
- Як запобігти руйнуванню скульптур?

Пропозиції:

• Організувати розвідку в с. Іванківці Новоушицького району Хмельницької області для отримання додаткових свідчень про скульптури, їх місцезнаходження.

• Залучити до співпраці геологів, щоб за допомогою дослідів виявити, де саме брався камінь для скульптур; спеціалістів по роботі з каменем (вони б дали відповідь на питання техніки виготовлення скульптур); археологів – дослідників слов'янського язичництва та рунічних написів для дослідження та ідентифікації ідолів, дешифровки написів та знаків на них. Спеціалістів з геомагнітного сканування земної поверхні для визначення місць ймовірного розташування капищ.

• Відкритим залишається питання консервації ідолів.

• На мій погляд, доцільним було б проведення подальших археологічних досліджень в пошуках первісного місця розташування ідола № 1 та № 3, а може і № 2.

Нами було здійснено пошуки згадок про Іванковецькі ідоли в літописі с. Іванковець Ушицького повіту Подільської губернії [18], що написаний місцевим священиком в кінці XIX ст., проте пошуки не увінчалися успіхом, жодних згадок про язичницькі скульптури там не виявлено. Так само Ю. Сіцінський, складаючи «Археологічну карту Подільської губернії» на межі XIX–XX ст. не зазначає цих скульптур в Іванківцях. Перечитуючи звіти та публікації археологів, що розкопали ідоли, нам не вистачає аргументів на користь того, що ними відкрито святилище, як місце поклоніння давнім богам. Важко не погодитись з припущенням І. Русанової та Б. Тимощука, що скульптури були привезені звідкільсь та покладені біля кладовища. Якщо це так, то ймовірно, що скульптури були перевикористані як межові стовпи, що розділяли земельні ділянки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Болтанюк П. А. Іванковецькі ідоли: спроба ідентифікації / П. А. Болтанюк // Археологічні студії «Меджибіж». Науковий щорічник 1'2012. – Хмельницький: ІРД, 2013. С. 7–15.
2. Брайчевский М. Ю. Древнесловянское святилище в селе Иванковцы на Днестре / М. Ю. Брайчевський // Краткие сообщения истории материальной культуры СССР. – 1953. – Вып. 52. – С. 43–53.

3. Брайчевский М. Ю. Звіт про роботу Средньодністровської експедиції ІА АН УРСР в 1951 р. (с. Іванківці). Кам'янець-Подільська область / М. Ю. Брайчевський // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, спр. 1951/96, 44 арк.
4. Брайчевский М. Ю. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье / М. Ю. Брайчевский, В. И. Довженок // Материалы и исследования по археологии. – 1967. – № 139. – С. 238–262.
5. Винокур И. С. Языческие изваяния на территории Среднего Поднестровья / В. И. Винокур // Тези доповідей Подільської іст.-краєзн. конф. – Хмельницький, 1965. – С. 77–79.
6. Винокур И. С. Языческие изваяния Среднего Поднестровья / И. С. Винокур // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1967. – № 139. – С. 136–143.
7. Винокур И. С. Давньослов'янське і давньоруське язичництво на Середньому Дністрі / И. С. Винокур // VII Подільська іст.-краєзн. конф. Секція археології: тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 41–43.
8. Винокур И. С. Скарби духовної культури слов'ян в ранньосередньовічних пам'ятках археології Хмельниччини / И. С. Винокур // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура: матер. регіон. наук. краєзн. конф. – Хмельницький; Шепетівка, 1995. – С. 61–64.
9. Довженок В. И. Древнеславянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье / В. И. Довженок // Краткие сообщения истории материальной культуры СССР. – 1952. – Вып. XLVIII. – С. 136–142.
10. Довженок В. Й. Звіт про роботу Дністрянської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР (с. Іванківці). Кам'янець-Подільська область / В. Й. Довженок // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, спр. 1952\12, 22 арк.
11. Забашта Р. Скульптура слов'ян-язичників і художня традиція античного світу (до проблеми історико-культурної сув'язі) / Р. Забашта // Студії мистецтвознавчі. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – № 3(27). – С. 20–39.
12. Русанова И. П. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук. – М.: Изд-во «Ладога-100», 2007. – 304 с.
13. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1981. – 606 с.
14. Седов В. В. Древнерусское языческое святилище в Перыни / В. В. Седов // КСИИМК. – 1953. – Вып. 1. – С. 92–103.
15. Семенчук С. О. Осередки язичництва Лівобережжя середньої Подністрянщини (XI ст. до н. е. – XIII ст. н. е.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Семенчук Сергій Олександрович. – Кам'янець-Подільський, 2018. – 305 с.
16. Семенчук С. О. Сакральні місця язичницьких ритуальних церемоній на лівобережжі Середнього Подністров'я / С. О. Семенчук // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 40–45.
17. Трачук О. В. Виробництво заліза у соціально-економічному житті східних слов'ян на території України (др. пол. V–X ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Трачук Олексій Васильович. – Львів, 2017. – 392 с.
18. Парафіяльний літопис с. Іванківці, Ушицького повіту, Подільської губернії / Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, Кдок д/п 1434.

Рис. 1. Іванковецькі ідоли у дворіку Музею старожитностей К-ПДІМ-3.

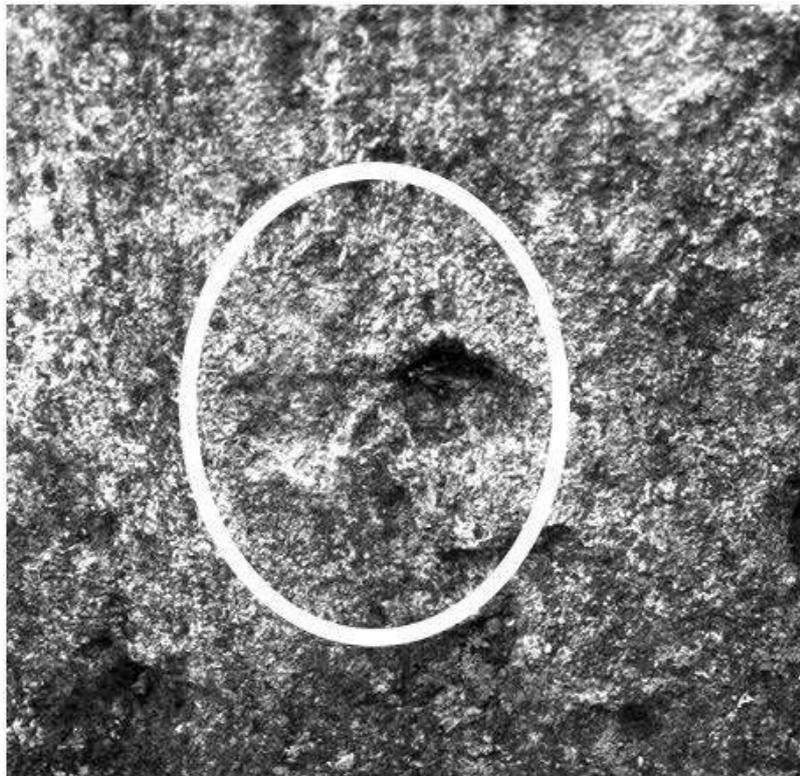

Рис. 2. Хрест з просвердленими лунками на ідолі № 2.

Рис. 3. Тризуб на боку ідола № 2.

Рис. 4. Прокреслені лінії в нижній частині ідола № 2. Можливо руни.

Рис. 5. Ідол № 3. Зліва, в його нижній частині є зображення тризубів.